

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

НАРОДНА НОШЊА НА НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА

РАДОЈКО НИКОЛИЋ
УУ 32000 Чачак
Пигова 6

UDK 39 (497.11)

На надгробним споменицима западне Србије, нарочито оним који су дело мајстора драгачевске каменорезачике школе, исклесани су бројни људски ликови, односно портретне фигуре преминулих сељака и сељанки. Ти надгробни ликови су изобразени у народној ношњи, па је стручно разматрање те ношње веома значајно за етнографско изучавање, поготову стога што је она представљена строго реалистичким поступком. Са гробних каменова може се лепо упознати одевна култура народа и све њене мене које су је захватале у раздобљу од преко сто година. Сва „камена“ одећа тако је вешто резана као да су је кројиле првокласне терзије и абације. Ређају се, од главе до пете, све мушке и женске хаљине са одговарајућим украсним шарамима и везовима. Тим ћемо их редом и пратити. Од онога шта је стављено на главу до онога чиме је нога обувана. А биће речи и о војничком, униформисаном одевању.

Разумљиво је да се овде разматрање своди само на ношњу, онако како се она, сама собом, на гробним обележјима објављује, па ће њене особености бити осветљаване првенствено са стајалишта заступљености појединих хаљинки и техничке и стилске вештине каменорезаца да их што верније представе. Уз то, ваља имати на уму да се ношња на споменицима понекад не слаже баш у потпуности са стварним народним одевањем — због тога што није обухватила све врсте одевака (нарочито из XX века) или зато што су неки од њих престали да се изрезују знатно пре него што им је трајао прави век у народном свакодневном ношиву. Па, и поред тога, гробља су добро, чак и изврсно, сачувала историју истинске одевне праксе и њених модних мена у патријархалној сеоској заједници.

МУШКА НОШЊА

Капе — У зависности од доба у коме су живели, мушкарци су на глави носили фес, шубару, шајкачу и пешир.

Фесови се срећу све до првих година XX века. Једни су плићи и заокруглени, а други заравњено засечени, нешто дубљи. Заокружљених је знатно више и налазе се на надгробним каменовима негде до 1890, од када преовлађују високи низамски фесови. Сваки фес је с већом или мањом кићанком, обично навијеном надесно. На најстаријим споменицима оне су широке и раскласане, па покривају и преко трећине феса, а оне кратке, које као перце висе низ њега, обично су на млађим билезима. И док су фесови цигласто алени и вишњеви, кићанке су већином плаве. Махом су „за прст“ краће од феса, али неке допиру до самог његовог руба, док га само покоја превазилази. Конци се на њима јасно разазнају, а сасвим су ретке оне „равне“, без њихове назнаке. У зависности да ли су шире или уже, кићанке су од четири до дванаест нитију ибрицима. Фес је натињан право, паралелно са обрвама, а само је понеки једва приметно накривљен. Намицан је до изнад ушију, понеки тачно до њих. Китио је главе младенцима, дечацима, младићима и зрелодобним жењеницима. И ђацима, домаћинима и марвенукупним трговцима. Носили су га и војници народне, несталнокадровске, војске. И катане и тобџије кнеза Александра и кнеза Михаила. Турци нису радо гледали на фесове код „каура“, па су им их понекад под ноге бацали и кићанке с њих кидали. Стога је, после устанка, ослобођена раја волела да се каћипери што лепшим фесовима и што дужим и лепршавијим модрим кићанкама. Старији су носили просте и плиће, а млађи — фи-

није и дубље, с дугачком свечаном кићанком. Све тако до краја XIX века. Можда су последњи покопани крајем 1897. године са стрелјаним хајдуцима у Чачку. „Фесови им беху попадали крај њих у гробове, па тако и остадоше“ — записао је Пера Тодоровић у својој „Хајду-чији“.

Иако су **шубаре** улазиле у моду око 1880. године, на споменицима се указују у последњој деценији XIX века, када фесови наглије ишчезавају, а нестаје их са завршетком првог светског рата. Највише их је у десетлећу између 1895. и 1905. године. То су плитке плетене шубаре, са извученим шиљком на средини. (Понека је са три вршчића), које су најпре у време српско-турских ратова (уз широку памучну кошуљу, чошну памуклију и јанцик о врату) отпочели да носе млади сеоски гиздавци, а које су коначно замирале на главама старца испред Првог светског рата. То су црне рунасте плетењаче од вуненог конца, са назначеним петљицама. Шубаре су већином на главама богатијих домаћина, кметова и председника, али и младића и ђака. Фигура шубараша има од Ивањице до Чачка; занимљиво је да их је у Драгачеву сасвим мало, а да их је нешто више у закабларским селима, на подручју где су се сучељавали некадашњи поженски, љубићки и црногорски срез. Није ли на та села знатније утицала „ваљевска мода“ црних кратких шубара.

Шајкача је пореклом војничко „руо“. Прве шајкаче су из шездесетих година XIX века, кад их носи понеки „србски питомац“ и катана кнеза Михаила. Посебно су учестале у време иза српско-турских ратова, када их каменоресци искрајају на фигурама ратника изгинулих на јаворском и алексиначком ратишту. Још их је више после 1883, када је, уместо народне војске, заснован стални кадар, који се сасвим друкчије одевао од човека из народа. Те шајкаче су већ на главама сливничких ратника. После балканских и Првог светског рата војничких шајкача је на сваком гробљу. Носе их војници мирнодопски и ратоборачки, сталнокадровци прве и друге класе, првог и другог позива: пешадинци, коњаници, тобције, пионери, гардисти, коморције. А кад се та војникуша заметнула на невојничкој, на сељачкој глави? Кад ју је народни човек преузео од војске и присвојио као своје кућевно ношиво? Било је то негде крајем XIX века, кад заувек пролази време фесова. Тада се на надгробнике урезају прве цивилне шајкаче, али само на главама младића. Војничко знамење и јесте за оне који су узрастом, онагом и духом војницима сличити. Отуда ће „кадровка“ у почетку бити само момачко, а тек доцније, иза балканских ратова, и обележје зрелијих људи.

Мушкиње које је почетком XX века имало око тридесет година никад није прихватило шајкачу, па је и старост дочекивало у шубарама плетењачама.

Шешири су веома ретки, јер они никад и нису заузели шири мах на селу. Свега их је тридесетак из времена од 1880. до 1905. године и то само на гробљима таковског краја, у селима на линији од Бољковаца до Богданице. Да ли је шешир, као „господска“ капа, продро у ове планинске просторе „из прека“, преко Шапца, Ваљева и Београда? Тешко је објашњиво зашто шешира готово да нема на споменицима у долини Мораве, где је утицај градске ношње из Чачка био све приметнији, а има их само у брдима која су понајдаље од већих варошких центара.¹ Колико су тој појави допринели сами каменоресци? Јер, шешир је теже руковадити од феса, шубаре и шајкаче, па се избегавало његово ушпицавање у камен. Такође је заговетно зашто шешира и тамо где су почели да се на надгробљу појављују одмах нестаје. Већ су пред балканске ратове сасвим измођени. Шешири већином покривају главе особа млађих од двадесет пете године. Носе их дечаци и младићи и понеки угледнији домаћини. Знак су младости, каћиперства и празничко-саборске дичности. С ободом узвинутих нагоре, помали и натакнути на врх главе, поносно уздижу читав стас покојникове фигуре.²

Кошуља, препасана у струку, досеже до испод колена, али их има и нешто краћих, па само покривају бедра. Наборане су, а завршавају се равним или репмастим порубом или чипкастим пришивком изнад кога је понеки витичаст вез који подсећа на биљне увојке. Кречном белином којом су их клесари натопили упућују на танко, ситније податкано платно, са основом од памука. Рукави су махом убрани у „таслице“, а понеко је зарукавље извезено. Оквратник је равно или чипкасто обрубљен. На фигурама из почетка XX века јављају се и мањи и већи „колијери“, између којих се покаткад назира чворић од околоратне украсне црне врпце. Неке се под вратом закопчавају једним или са два дугмета, а може их се низ прси наређати и више. Прсни део је на понекој украшен „ворметима“, везом или уздужним порупчићима. То су тзв. кошуље узводлије од танког памучног платна. Дуга динарска кошуља је препокривала колена у времена док су се још носили појасеви и пеленгаће. Појавом чакшира она се у њих упасивала, па јој је потпојасна белина нестала и са споменика. И прсне и рукавске делове је закрилила антерија, па јој је видљивост остала само у пределу колијера.

Фермен и антерија од модре чоје чине упарену нераздруживу одевну целину. Пошто су се носили за све време од кнез-Милошевог доба до Другог светског рата, пратиле су их извесне промене у кроју, преклопу и везу. Старе антерије-копорани, оне до 1870, укрупњених су и скорелих оковратника, а непресамаћене су, па се између њихових размакнутих скутова указује лепота ђечерме од грла до појаса скопчане гајтанским петљама око низа сребрних или коситрених пуцади. Плаветни чохали копорани досежу до појаса. Код понеких, који се једино налазе на споменицима у неколико села између Котленика и Мораве, рукави су ишарани попречним разнобојним пругама, што упућује на памуклије од Ђитајке. Занимљиво је да се све негде до 1860. године на фигурама најбогатијих сељака јављају салте, тј. свечани гуњићи с кратким рукавима и уздигнутим оковратником. Салте се нису закопчавале, а носиле су се преко антерија. Новије антерије су на преклоп, али се он најчешће не распознаје због тога што је прекривен ферменом или због заклоњености гајтанским везом, на којима је видљив, увек је десни скут преклопљен преко левог. Фермени су извезени. Сви су по ивицама скутова опточени с две или три струке гајтана, а понеки, уз двоструку оптоку, и ланчастом вितिцом-лозицом. Изузетно ретко је у доњем углу скутова по тролист или цветић. Посебна врста старинског прслука је „алена“ ђечерма која је уписивана у широку окопојасну тканицу, закопчавана низом украсних дугмета и петљи, а препокривана антеријом. Среће се на споменицима негде до 1870. године. Антерије су огајтане по скутовима и подлактицама (зарукављу). По порубним деловима са две или три гајтанске струке. По скуту преклапачу са неколиким редовима различито испреплетаног „арча“ са понеким тролистом, цветом, укошеном „жицом“, спиралним увојком. Зарукавља су плитко расечена при крајевима, а подлактице су им извезене с два-три попречна или укривљена гајтана и уз њих почесто: тролистом и понеком арабескном шарицом. На неким зарукављима су четири дугмета, која су мање служила за закопчавање а више као украс. Везови на зарукављима су толико разноврсни да их има у преко десет различитих облика. Већ иза српско-турских ратова антерију и фермен почињу да замењују „немачки“ сако и прслук код особа које су имале какву било дужу животну везу с градом. То су варошке штофане хаљинке које су на фигурама паланачких трговаца, механиџа и занатлија разних врста. Преклоп им је левог скута преко десног. Супротно од фермена и антерије.

Појас је препасиван преко учкурлука у току XIX и почетком XX века. На фигурама старијих споменика појасеви су широки и понекад прекривени кожним славом, а на млађим — ужи и често попритегнути забрњиченим танким каишом. Старији су од свилене ибришим-тканице, а новији од вуненог ткања — рудичари обојени броћом. Отприлике сваки други је с различитим вишебојним пругастим шарама, најчешће од разних цветова и листова, засебних или повезаних валовитом вртицом. То су најлепше, улевли појасне тканице. Појас је скоро увек упуњен кубуром и ножем белокорцем, само кубуром или двама кубурама. За понеким се, сасвим ретко, нађе дуванкеса или свирала, а на покојем — преграда за новац.

Панталоне — Као посебна врста старинских панталона, најпре су ношене гаће. Све док је ношена дугачка неупасана кошуља, гаће су биле једино ноговичко рубље. То је било до пред Први светски рат, до када се на споменичким фигурама и беласају ноговице између руба кошуље и подвезица дизлука. Широке и покаткад наборане у четири до девет бора, увлачене су у дизлуке. Панталоне су више припучане уз ногу, а има их разних: потурлија, војничких и „градских“. Правих, са испустима са стране, са и без шлица. Највише је пеленгира, који чине прелаз од гаћа до правих панталона. Везују се учкуром, а немају шлица, дугмета и џепова (али на неким на месту где треба да су џепови просечени су прорези). Већина панталона је, нарочито оне с туревином, с везом. По три црна уздужна, од гајтанских увојака, „дикиша“: један на месту растриска, а по један са стране, низ бедра, у пределу џепних разреза. Само се на понеким по једна пруга спушта до дна ноговице. Потурлије се, као и дизлуци, обично завршавају пачалудима од гајтана. Од краја XIX века преовлађују уске панталоне — од црног или сурог сукна, са и без „арча“, а по Првом светском рату сељак је у „напуштеним“, „на брич“, војничким, а грађанин у широким „дуз“ чакширама.

Дизлуци су редовни пратилац „доње“ одеће све до пред балканске ратове, када им време заувек пролази. Докле год су ношени дугачка кошуља и гаће, дотле су и дизлуци били у моди. Опасивали су убрале ноговице широких гаћа белача, али и првих чакшира. Утезали су, прејали и украшавали лишњаче од колена до пета. Ове сукнене или чојане доколењаче причвршћиване су под коленом танким китњастим подвезама и са пет-шест дугмета, односно металних копчи и петљи, наизаних усправно по копчалуку. Са неких подвезица, свезаних на чвор, висе низ спољашње стране листова, као украсне пантљике и ките, лепршави бућасте завршци. Већина дизлука је

оперважена трима црним или модрим гајтанским пругама: издужна, помало искошена, спаја вршну и подножну. Има и сложенијет веза: две попречне огајтањености при колону, једна укривљена при пачалуку, две усправне, повезујуће.

Обућа се састојала од чизама и цокула. Чизме са неколико бора при дну сара, цокуле са потпетицом. На понекиим чизама назначен је ђон, на цокулама — шпир. Плитке ципеле у виду сандала са штиклом срећу се ретко, а таквог су изгледа да се тешко разликују од цокула. Опанак је још ређи и уз њега су, као саставни део, подуже чарапе извезене вуницом и око њих обмотани обуваћи каиши, све до ранфли. То је грађени краткокљуни ђоновски опанак, понекад налик на једноставни чаруџијски црвењаш. Понеке чарапе су по ранфлама ишаране разнобојном цветном вођицом, а на завршецима покојих каиша се указују украсне „месингане“ пијавице (Да ли је опанак избегаван због тога што му је кљун и врчаницу било приметно представити или што се хтела затурити сељачка „заосталост“)? Све врсте обуће су добро видљиве, јер су изрезане по дужинској осци пошто су стопала изокренута удесно или улево од фронталне постављености тела. Па, ипак, за неке обувке се често не може поуздано тврдити да ли су чизме, цокуле, сандале, „јеменије“ или опанци. Јер, каменоресци су обућу обликовали толико упрошћено да се понекад ни чарапа не разликује од чизме, а кљун опанка од шплице цокуле. У томе су, у неку руку, били слични израђивачима стећака, који су моделовали сасвим нераспознатљиву обућу. Заправо, на стећцима се спајају „гаће“ са обућом која сама није никаквим посебним урезима означена као издвојена.

До сада је било речи о сељачкој ношњи, а војничка је само узгред помињана у вези са шајкачом и панталонама, које је сељачки народ од војске преузео. О **војничком одевању** може се говорити тек од половине XIX века, када се на споменицима и почиње са ликовним представљањем неког солдата уставобранитељског гарнизонот војинства.

Одећа народних војника је у време кнеза Михаила безмало у целости била пренуштена бризи и могућностима народа. По пропису из 1864. године тежачки негарнизони војник требало је да има прслук, тозлуке са подвезицама (лети), чакшире (зимни), душанку, гуњ и калпак, односно шубару. Обућа се за пешаке састојала од опанака са чарапама, за коњанике — од чизама. Али, прва класа је добила прописну одећу тек после 1870, а друга се облачила „по своме“ и у рату 1876.

Војничка одећа на споменицима пратила је, с мањим одступањима, промене које су захватале војну униформу за осам десетлећа између прве владавине кнеза Михаила и завршетка Првог светског рата. Војничко одевање на надгробним фигурама може се прегледније и поузданије пратити тек од српско-турских ратова, од када је наглије почело подизање крајпуташа са ликовима изгинулих ратника. Пре овог времена се само ту и тамо може наићи на камено обележје понеког уставобранитељског солдата или народног војника кнеза Михаила.

На војничким фигурама се јављају различите капе, углавном почев од 1870. године. Понека „граничарска“ шајкача без испуста и покоја парадна капа батаљоног командира народне војске. Осамдесетих година ту су шајкача с кокардом, међу којима понека капларска са шпиритом и понека свечана с перјаницом од коњске длаке. Те капе су различитог изгледа. Оне најстарије су „тророге“, двоциљасте и заравњене; плиће и дубље; при врху проширене или сужене; с клемпетима или без њих. Неке налику шубари,³ неке фесу. На понекој је перјаница, на понекој кокарда. Повремено, све су оне сведене на савремену разведну и подубоку сељачку капу са јасно назначеним „клемпетима“. Различит облик војничких капа, нарочито на старијим споменицима, исход је два разлога. Војничке капе су у почетку биле неустаљеног изгледа, па им је теже било ухватити прави „крој“, а понеки су клесари били невични у тачном представљању праве „мустре“, која се временом мењала и прилагођавала савременом изгледу.

Копоран или блуза, настали као замена првих мундира из доба уставобранитеља и друге владавине кнеза Михаила, редовна је хаљинка на војничким фигурама између српско-турских ратова и солоунског фронта. Они се само, с протоком времена, разликују по преклопу пешева, броју дугмади, оковратнику, нараменицама, џеповима и зарукављима. Пешеве се углавном код свих преклапају по средини груди, а закопчавају најчешће са шест дугмета. Изузетак је ако се нађе копоран са два реда дугмади. Већ од последњег десетлећа XIX века јављају се копорани са скривеним дугметима, која се губе под преклопним скутом. Оковратник је увек усправан и стегнут уз врат, а на понеком су латице — украсни обојени нашивци, са ознаком чина понекад. Нараменица, са шпиритима и без њих, има већ од сливничке битке и на њима се назире једна, две или три звездице ако су на блузама каплара, поднаредника или наредника. Први џепови на грудима с преклопним надџепцима су на мундирима

ма после српско-бугарског рата 1885, док се блуза са четири цепа може наћи, али доста ретко, тек после 1908. године. Посувратак на рукаву је такође изузетак. Углавном на споменицима изгинулим ратницима у Првом светском рату, а посебно солунцима, преовлађује француска „каки“ униформа: блуза без нараменица, са усправном јаком, пет округлих дугмета и два цепа на грудима. (Ретке су блузе ентлеског кроја: са наременицама, положеном јаком и четири истурена цепа). Те су блузе каменоресци препочињали са униформи преживелих солунаца, које су они, као демобилисани, донели после рата кућама. Све су оне, ма ког модела биле, у струку препасане опасачем, с брњицом или без ње.

Панталоне су најчешће „уз ногу“, са постепеним сужавањем ногавица све до њиховог увлачења у чизме или чарапе доколенице. На фигурама војника српско-турских ратова налази се на пократке панталоне чије су ногавице једнако широке целом дужином, а досежу до изнад глежњева. На тек понеком споменику иза Првог светског рата панталоне су с напустима и ногавицама до испод колена обамотаним увијачима-гамашнама. То су „пресликане“ француске панталоне са Солунског фронта.

Војничка обућа је разноврсна: чизме, цокуле, ципеле, опанци. Најчешће су чизме, обично уланске, понеке са назначеним сарама. На понеком су споменику између српско-турских ратова и сливничког сукоба и чизме преко колена дугачке, зване кирасирке. Обућу су клесари тако „неодређено“ изрезивали да се најчешће не разликује да ли је цокула, краћа чизма или ципела. А опанак је само обувак, па и то ретко, изгинулих ратника у рату 1876/78. године. Као сељачка ознака, он се избегавао на стопалима сталнокадроваца иако је био прописна обућа за већину ратника и у Првом светском рату. У њему су бојеве отпочињале сељачке вође Првог и Другог устанка, у њему су извојеване перска и колубарска битка и с њом се одступало преко Албаније — па, опет, са споменика је истуран! Да ли зато што се као сељачка израђевина није добро подударало са модерном, државном униформом?

Такво је одело и обућа кадроваца, док се оно што је носио припадник народне војске није ни по чему разликовало од свакидашњег сељачког ношња, пошто се у суштини састојало од онога шта је ко имао. Готово целе друге половине XIX века народни војник је у непромењеној ношњи: гуњ или ћечерма, кошуља до колена, гаће, тозлуци, опанци с обуваћим каицима. Преко паса силав с барутном ке-

сом и малим ножем. Прави сељак. Да уз фигуру није урезана пушка с бајонетом или коњичка сабља и да нема у ратниковом животопису помена да је погинуо на неком бојишту, не би се уопште знало да је реч о војнику.

Каква је боја војничког одела? И капа, и копоран, и панталоне — све је угаситоплаветно. Сматрана народном, ова боја је са старе српске ношње пренета на војничку униформу. Тако је народ „позајмио“ својој војсци „своју“ боју, а сам је, од своје војске, преузео неке њене хаљинке. Дубинска осећајна веза између народа и његове војске обелоданила се и посредством одевања.

Надгробнички војници су у новој, утегнутој, по државном пропису, униформи, али је многи од њих такву, док су били живи, ни у Првом светском рату нису имали. Мобилисано за одбрану све што је за пушку било: од незрелог регрута до готово грбавог трећепозивца. Држава раздала све што је имала, а више је немала, па јој ратници полазе на Цер,⁴ Колубару, одбрану Београда, у одступању преко Косова и Албаније — у својој сељачкој одећи и обући. Тако су многи домовину бранили и изгинули у шубари, гуњчету, чакширама, опанцима, ципелама. Неки боси и у закрпљеном и подрпаном оделу. На пробним обележјима каменоресци су им дали оно што држава није и чега није било у четним магацинима. Одели су их у дивне прописне униформе, топле, утеглане, затегнуте, све „под конац“. Све „гланц ново“ — од цокуле до шајкаче, милина погледати. Па они тако, с пушкама, сабљама и орденима, војују мртви, како живи никад нису могли. Јер, срамота је да у гробљима и поред путева буду закрпљени, подерани, сиротињског изгледа: у траљцима, с утрпљеном торбицом и поњавицом, с ремеником од узице.

У ношњу, и народну и војничку, на неки начин спада и начин ношења косе и бркова. Како су мушкарци дотеривали косу, то се са споменика не може ни видети, јер ниједан њихов лик није представљен гологлав. То није ни могло да буде, јер је сељак увек главу покривао фесом, шубаром, шајкачом, шениром. На надгробним ликовима само се види мали репмасти појас овраћене косе испод руба феса или капе и мање-више кратки зулуфи, чешће упиљени, него зарубљени. Једино су ти зулуфи наглашеније дужи и заковрченији према лицу на фигурама из средишних деценија XIX века. У то време је величини, облику и лепоти зулуфа придавана велика вредност, па су се њима гиздали млађи и увиђавнији земљоделци. Нису ли то они „љубавни“ солуфи из народних песама.

Бркови су се, и то они велики, „с ува на уво“, прво појавили на студеничким крсташима. Они су безмало једини распознајни знак мушкости на геометризованим шестар-ликовима студеничке камено-резачке школе и за њих Владимир Дворниковић сматра да су одјек азијске, турске моде, пошто за њих не зна зидно сликарство немањихког доба. То су дуге брчине развиљене до изнад образа, до изнад пола рамена. Слични су њима, али нешто краћи, они на драгачевским пешчарима насталим по ослобођењу од Турака. То су хајдучки и устанички мрки брци, који су сматрани великим јуначким поносом. Носили су их устаничке војводе и буљубаше, а доцније нахијске старешине, виђенији сеоски кнезови, марвенокупци, кметови, председатељи примирителних судова, посланици Светоандрејске скупштине. Највише их је на ликовима из уставобранитељског доба, а трају углавном до краја друге владавине кнеза Михаила. Такви бркови су редовна „јуначка пратња“ кубурама и јататанима за силавом, јер оружник без бркова узимао се као нека врста анатемњака. Већ од српско-турских ратова у обичај су улазили мали, уфитиљени и зашиљени брчићи, „усукати и окренути крајевима навише“, којима су се дичили паланачки чиновници, четовође народне војске, народни и сталнокадровски војници, жандарми и сеоске делије. Они ће се задржати на споменицима све до Првог светског рата, а красиће лица готово сваког ратоборца попинулог на бојиштима од кумановске битке до Солунског фронта.⁵

Мушкарци немају никаквог накита, осим што на појединим шематизованим главама на најстаријим студеничким споменицима (неким свакако и из претурског времена) иокрсне понека перјаница и минђуша (обично једна на десном уву). Перјанице су у виду игличасто разлистане гранчице, а минђуше у облику украсног „кујунџијског“ цвета. Овакав накит је ознака властелинских особа, а — поред украсног — свакако је имао и заштитно значење.

ЖЕНСКА НОШЊА

Оглавље — Иако оглавље и накит на њему не спада у праву одећу, започињемо његовим приказом, јер је оно, као саставни и допуњујући део ношње, умногоме утицало на естетски изглед женскиња. Како су се девојке и младе супружнице чешљале и шта су од покривала на главу носиле, може се пратити на споменицима почев од српско-турских ратова, када и почиње израда првих жен-

ских надгробних ликова. Под оглављем се, осим тепелука и накита на коси, подразумевају и наушнице и подбрадник, односно украсне ниске око врата од бисера и златног, сребрног и никленог новца, као и крстови на отрлицама.⁶

Безмало свако женско чељаде је исто очешљано: са обамотаним плетеницама око феса. Почев од чела, јасно се уочавају четири дела: узак појас зачешљане косе са зулуфима и понеком тек назначеном коврцом; бареш — танка вунена, памучна или сомотска превезива; плетеница уколубена око феса; горњи, тепелучки део феса. Бареш је украшен разним тканим или везеним шарама, а често и разноликим цветовима. Таквих, ситних, цветова има и на плетеницама и један од њих, који је овећи, постављен је са стране поинзад десног ува. То је можда магијско смиље и босиље или, пак, обична природна или вештачка ружа. На понекој се плетеници забеласа округла парица, стаклена шљокица или бисерно зрно, док је покоји уплетенак накићен грошчићима.

Фес се види само вршним делом и њега на неким фигурама готово половином препокрива раскриљена кићанка. Тек се на понеком једва назире украс од бисера, срме и новца. Неде је, међутим, фес потпуно заклоњен густим и „високим“ плетеницама. Сплитање косе око феса и превезивање траком испод плетеница траје све до Првог светског рата, када је фес заувек изобичајен, а отпочело „гологлаво“ причешљавање и шчешљавање, махом с раздельком по средини главе. Женскиње је на надгробницама за све време остало без убрадаче, која је, иначе, била често покривало главе у водопађи Мораве, Ибра и Дрине. Нигде ниједне шамије: ни маслинасте зејтинке ни жуте кукурузовке. То је зато што су израђивани ликови само девојкама и млађим супругама, још премладим за „балске“ позаче.

Минђуше, најчешће мале, лопгасте и црне, красе уши скоро сваког женског лика. С тим наушницама женскиње је и покопавано, јер се веровало да је грех сахранити га без њих. А од оковратног накита врло је често огрлица од ђинђува и старинског новца. Ђинђуве су ситније и бројније од дуката, талира, цванцика и гроша, али се некад и не распознају крупније ђинђуве од ситнијих парица. У Ђердану од сребрњака и златника обично је средишни мало увећан и издвојен надоле, а чест је и наниз од само три дуката. Јављају се и две огрличасте ниске: прва од ђинђува, друга од пара. Све ово новчано подгрље било је особени украс девојака и невеста док прву

децу не изроде.⁷ О врату, на прсима, понекад висе крст и, у новије време — брош.

Ручни украс састоји се од прстења и понеке наруквице од ђин-ђува. Прстенова је од један до чак четири на прстима обе руке невеста и млађих супруга. Један девојачки, други венчани, а трећи и четврти су каменоресци самовољно придодавали!

Бела **кошуља** типа динарске клинаре је најосновније женско ношиво. На споменицима она се бели мањом или већом површином у зависности да ли је преко ње јелек или либада. Ако је под јелеком, виде јој се дугачки рукави који се понекад завршавају порубљеним везом, а понекад суженим таслицама, а око је заогрнута либадом, само јој се од рукава назире чипкасти завршеци који помало извирују из заорукавља либаде. Огрљак им је без колијера, а прсти део покоји пут набран, покоји закопчан дугметима. На некој девојачкој кошуљи недра су извезена којекаквим цветовима и лозастим гранчицама. Главни вез је на зарукављу: десетак врста шара сличних онима са рукава либаде. Каменоресци су тако добро „кројили“ женске кошуље да оне подсећају на белину тананог платна свиленца са узводом и делују као праве узводлије.

Јелеком се дичила женска младост. Њиме су девојке и невесте видљивије испољавале овоју женственост, јер им је он, наглашеним срцоликим изрезом под грудима и стегнутим скутовима под њима, истицао набрелку чулност под белином кошуље. Ова прслучад од чоје или кадифе обојена су у сиво, а ређе у црно и бело, а закопча-на су са четири до десет ситних лоптастих дугмета (најчешће са осам и шест). Она која су без дугмета спљавана су изнутра копчама и „дрихерима“. Јелек је дуж ивица и шафова ишаран везним украсима. То су бели, жути, сребрнасти или црни свилени или срмени пајтани од два, три и четири реда, опшивени, као украсна пруга, целим рубним делом скутова. (Гајтана има и у цик-цак распореду). На неком је, у пределу дојки, извезена покоја ружица или трolist.

У **либаду** је обучено око две трећине женских фигура које већином представљају супруге умрле тек што су се уневестили. Ова варошка допојасна сомотска и атласна ћуда дугачких и у доњем делу наглашено проширених рукава, а која се није преклапала и закопчавала, облачена је преко јелека. Особеној њеној лепоти доприноси срмали вез по обрубима скутова и зарукавља. Скутови су при ивичним прским и заобљеним појасним деловима извезени са два, три или четири реда праволинијских белих или црних гајтана, што је зависило од основне боје либаде. Ове гајтанске „срме“ почесто прати

по низ украса у виду кружића, витица и тестерастих увојака. И шаре на зарукављу су сличне: од једног су до четири гајтанска реда паралелно са завршетком рукава. Уз те попречне везовне линије, од којих неке ситно изувијане, придодавани су често чипкасто-ланчани украси. На скутовима је пет и зарукављу је пет до десет различитих комбинација веза, па су либаде проговориле правом кићеном лепотом.

Појас је отприлике на свакој трећој фигури. Та танка вунена појасница устручује стас онде где се забеласава кошуља између скутова либаде и сицимке сукње. Појасеви су извезени тролисном витицом, шесточланим звездастим цветовима, звончићима и листићима, али има их украшених разноврсним арабескним попречно утканим пругама и шарама. Тим шареним свечаним опашајима стањивале су се девојке и млађе жене само при изласцима на прославне и годетне дане. Неки су толико уски да су потпуно задобили изглед кожног каиша.

Сукња пада од струка до пета. Почев од појаса она се постепено шири те личи на трапезасту тканицу која се, како се примиче стопалима, све више уступају „развлачи“. Лишњаче испод такве сукње не могу се видети, јер она домашује до самих ципела. Већина сукања је богато уборана, а око једна трећина их је без икаквих наборина. Завршавају се праволинијском оптоком или чипкасторесастим окрајчењима. Неке су при дну, испод самог руба прежине, „пресечене“ уском украсном водоравном траком, која може бити и решмасто-тестерастог и цик-цак облика. Овај украсни нашивак је покатакд ишаран различитим тканим или везеним „жицама“. Испод њега се неке сукње продужују у нове једноредне или дворедне ситније наборе, којих може бити и преко двадесет. Понеке су при самом дну, изнад обрuba, извезене разним вођицама, витицама, цветовима, косим и цикцакастим линијама.

Прежина (кецеља, прегача, скутача) у око осамдесет одсто случајева је са сукњом. Наношена на сукњу као њен допунски украс, она јој препокрива средишни део, па с њом чини нераздвојиву и складну природну целину. Испод ње сукња вири за око „три прста“. Пошто су све прежине трапезастог облика, различним их чине само клечане или извезене шаре од два уздужна линијаста уреза којима се лице прежине издваја на три дела, од којих је средишни штри од крајњих. Бочне ивице су праве, али су неке у доњем делу са зупчастим и чипкастим испустима. Поједине су по уздужним рубовима са уском „опшивком“ извезеном хоризонталним, косим или

назубљеним урезима. Доња рубна ивица је најчешће уравњена, а има их и са чипкасто-ресастим завршецима. Иако по основном оквирном изгледу једноличне, све се прежине, разноликошћу распо-реда и облика шара, могу сврстати у десетак варијација.

Оваква је била женска ношња углавном до Првог светског рата. Њену лепоту у чачанском округу приметио је седамдесетих година XIX века Милан Ђ. Милићковић, па је записао: „У опште се може ре-ћи, да је женско одело лепо, укусно, особито у Драгачеву.“⁶ Нису ли стога драгачевски каменоресци тако дивно одевали камене фигуре преминулих девојака и невеста.⁷ По завршетку рата престало је и време старог народног ношава. Ушаране и огајтане кошуље, јеле-ке, либаде и борне сукње са прекидама замењују постепено једно-ставни костими, сукње и „рекле“ од куповног „лица“ и грађанског кроја. Костими су подугачки, без струка и џепова, а са отвореним реверима. Закопчавају се са три коштана дугмета. На неким су, на реверима и при дну скутова, украсни нашивци. Сукње су без бора, једноставне, без „струка“, али и даље дугачке до пета. Само је по-нека плисирана и краћа, до испод колена. „Рекле“ су својаврсна мо-дерна замена за горњи део старих кошуља клинара. Скопчавају се на средини прсију патенткопчама. Са колијерима су, понеким дугметом и неупадљивим нашивком преко груди.

Обућа сваке женске фигуре састојала се све до Првог светског рата од штивлетни. Штивлетне су дубоке кожне ципеле са штик-лом, које су у село почеле стићи од осамдесетих го-дина XIX века, а нарочито уз венчано одело. Те ципеле су на спо-меницима увек у профилу, па су им јасно наглашени шпицасти врхови и повисоке потпетице. Кад особа стоји у ставу „мирно“, оне су окренуте супротно једна од друге, а кад је фигура у „идућем“ положају, управљене су у истом, левом или десном смеру. Изрезане су обично из једног дела, док се тек на понеким назире танак ђон. Већ пред Први светски рат, а нарочито после њега, каменоресци обувају своје камене девојке и супруге у ципеле ниске пете и с каи-шом и закопчавањем „на брњицу“. Опанка, ни црвеног прешњака ни штављеног ђонаша, нигде нема. Сеоско женскиње је господски обувено. У свечане куповне плитке јеменије и дубоке штивлетне. Али, само посмртно.

Кад се целиноски посматра стара женска ношња на надгробним споменицима, неодољиво се намеће њена безмало потпуна истовет-ност са „прототипном“ девојачком одећом, о чијем је изгледу кра-јем XIX века оставио сликовит приказ Пера Тодоровић, који је ова-

ко описао сестре Јелену и Винку Рајчевић из Дружетића: „На њима су сељачке тешке вунене сукње, лепо ишаране и дугачко скројене тако да домашују скоро до земље, а нису кратке као што су обично сукње сељачке. На њима су биле везене кошуље и утелнути ишарани јелеци, таман толико изрезани, да посматрач може нагађати она једра пуна недра, што се иза тих јелечића помалају. На њима нема богатог накита, али оно неколико низа шарених ђинђува лепо обавијају њина пуна бела грла. Очишљане су као што се чешљају сељачке девојке с оплетеним перчином, који је обавијен око главе.“⁹

*
* *
*

За сто година (1850—1950) народна ношња је претрпела корени-те промене, које указују и на мене читавог живота сеоског човека у економском, друштвеном и културном делокругу. И са надгробних каменова добро се види да је половином XIX века за сваку мушку и женску хаљинку (осим феса и свиленог појаса) тканину, крој и вез израђивала сељачка рука у оквиру кућно-задружне радиности, а да су већ средином XX века куповне текстилне израђевине потпуно потиснуле домаћу одевну производњу.

Преко ношње на споменицима јасно се огледа читаво столеће народног бојадисања, ткања, плетења, шивења и везења. Броћ и остале биљне боје, а домаће предиво, разбој, конац, игла, гајтан и рука. Вуна, конопља и лан преображавали се свакодневно у тканицу, хаљинку, гајтанску шару, копчу, дугме. Само су чоја, кадифа, свила и срма долазили „однекуд“ из чаршије и заодевали богатије и увиђавније сељане. Народно одело у другој половини XIX века достиже врхунац у лепоти и украшености. Доста се полагало на његову допадљивост, а лепо одевен човек се много ценио, што се и на гробним обележјима највидљивије обелодањује. У то време преовлађује вез најразноврснијих мотива. Уз ткане, плетене, прошивене и клечане шаре сукала се и коврчала по мушком и женском руву вунена, свилена и срмали гајтанска жица. На неким се ферменима и антеријама понекад од гајтана није могла видети чоја. Вредност хаљетка зависила је од утрошеног „арча“, па свуда на ударним местима: бућма, ћесма, ишлема, асланчићи, дикиш, вуница. Нашивке гајтана и „на френгију“ и „на супрот“, разна обметања. Све тако до осамдесетих година XIX века, када приметније узмиче старије „турско“

одело, а све видљивије освајају варошки и војнички хаљеници, који ће, већ почетком XX столећа, сеоску накићену ношњу преиначити у полуградску, без гајтанских, везених и украсних прошивака.

Измене у начину одевања биле су преспоре. Источњачко рухо се неочекивано дуго задржало. У жељи да се бар у спољашњем изгледу изједначи са агама и беговима, сиротиња раја је оделом опонашала своје тлачитеље. С мржњом је отурала од себе све турско, а радо се турцизовала оделом, обућом, накитом и оружјем. Читав век по ослобођењу србијански сељак се није могао потпуно ослободити турцизиране ношње. И после деведесет година од Карађорђевог устанка он носи одевине којима су се шепурили читлуксахибије, јаничари и дахије док су залорчавали живот његовим дедовима. Једино је изворност женске ношње остала мање-више недирнута источњачким утицајима.

У градску су се ношњу с приближавањем XX веку све више уносиле европске тканине и кројеви. Већ од српско-турских ратова из Аустро-Угарске се у све већој мери увозе разне вунене, памучне и ланене тканине, везови и плетива. Пристижу преко Саве и Дунава готова одела, шивена роба, обућа и одевно-украсни предмети. Капоти, чакшире, шешири, хаљине, шамије, шалови, ципеле, чизме, штитлетне. Варошки чиновник, дућанџија и занатлија одбацује кићено тежачко и паланачко „турско“ рухо, које су кројили старе чохалије и сукнари и заогрће се у једноставне „немачке“ хаљине, без икакве кићене орнаментике. Време огајтањених фермена, пругастих антерија, широких траболоса и чохали чакшира пуних свилених гајтана заувек је промицало. Затворена старинска одећа, скопчана до под грло, све је убрзаније уступала пред новијом „раздрљитом“ ношњом са све отворенијим резима, проширенијим изрезима, наглашенијим растрижима.

На ту „јевропску“ промену у одевању указује и један необично занимљив натпис на споменику у санџачком сеоцету Штиткову. За балканског шегрта, умрлог 1892, убележено је на омањем мраморном крсташу на гробљу код штитковачке цркве: „Гаврило Чкоњевић живе 18 г. Као ђак IV разреда борави у Чачку у бакалници 1 г. **Носио немачко одело**“. У варошкој одећи од куповних крпа млади Гаврило је, чим се из далеке моравске чаршије, преко Јавора, у родно село вратио, својим сељанима — чипчијама нововарошких спахија — изгледао врло чудно. Они су га, одударног од својих искрпљених пртених кошуља и пелентаћа, гледали и доживљавали као господског и далеког „Немца“. Ту зачуђујућу одевну новину, тај из-

ненадан први сусрет старовлашког брђанина са западњачким начином одевања клесар је скаменио на самој међи турског царства према српској краљевини. Да се зна кад је преко јаворског граничног прелаза у санџачко село пристигло прво варошко ношиво „немачког“, европског кроја.

Каменоресци су своје земљаке одевали у свечану, благоданску ношњу. То што, на споменицима, носе преминули сељани није свакодневно већ празничко одело. Оно које се облачило кад се пође „међу људе“: цркви, на прошење девојке, у оватове, на саборе и панађуре, славе и обетине. Не пртено и искрпљено, не кошуља кучињача и просенуле пеленгаће, с којим се век проводио у њиви, воћњаку, пашњаку и шуми, већ женидбено, венчано и годетно. Неко је, нарочито женско, само за време свадбеног весеља и понеки пут до рађања првог детета ношено, а после је слагано у младински сандук и чувано за уколини дан. Понеке је хаљинке између свадбе и сахране сунце само једном годишње, на Видовдан, обасјавало. То су, дакле, „идеалне“ стајаће хаљине из епског и лирског народног песничтва, које највећи део народа никад није ни могао да набави. И обичне свакодневне одевине, па и код најбогатијих породица, преправљене су са оца на сина, са старијег брата на млађег, са старије сестре на млађу. Боље рећи, то је богато извезена одећа најпре устаничких старешина и истакнутијих устаника, а затим народних првака и богатијег сељаштва, коме су првенствено и подизани споменици са свечано одевеним фигурама. Такву су скупоцену одећу, нарешену гајтанским и тракастим мотивима, и добро богати ретко носили „усебице“, а сиромашнији су морали да је узајме кад треба да иду на неко важније и виђеније место. Сељак је строго избелавао да се на неком угледном састајалишту појави у неугледном оделу. Нарочито није пристајао да стане пред фотографски апарат ако се прописно не „дотера“. Према Ђрдељановићу, ниједан Куч није хтео да се слика „док се лепо“ не „нареди“, а ако је неки то учинио у простијем оделу, „непрестано би се због тога вајкао“.¹⁰ Из тих разлога отмено празничко руво, окамењено на надробницима, добрим је делом жељом зајмљено да би се њиме скрила народна сиротиња која је у добрим и скупим оделима одувек оскудевала.¹¹ (И сами сиротни каменоресци су били пуни жеље да надробну одећу са што више лепоте изрежу, као да су је за своја плећа опремали). И обућа је празничка, јер свакодневног опанка од пресне говеђе коже напућеног овчјом опутом нигде нема, док је куповни, преплетом улешан, ужи-

НАРОДНА НОШЊА НА НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА

чки и чачански оганак сувише редак. Уместо њих су плитке и дубоке ципеле с потпетицама и без њих: јеменије, сандале, штивлетне, цокуле. И „турске“ чизме. Све из прада добављено, а што се никад није усебице носило, већ се као стојеће у сандуцима или о брвницама по вајатима чувало.

Пошто се одело сматра и својеврсним делом тела и добрим одразом духовног стила времена, надгробна камена ношња носи печат, не само одевне, већ и укупне динарске културе и садржи материјалне и духовне елементе свеукупног живота у минулим прадедним временима. Реалистички клесарски костимографски урези најправоверније су видљиво сведочанство о променама које су се у тој култури и у том животу дешавале.

НАПОМЕНЕ

1. Фигуре са шеширима нађене су у Ручићима, Врчанима (качерским), Калиманићима, Брусници, Брезни, Горњим Бањанима, Полому, Теочину, Коштунчићима, Дружетићима, Богданици, Косјерићу, Рибагама, Бресници и Адранима.

2. Ваља напоменути да се на неким мушким (гологлавим) главама на старим студеничким споменицима (XVII, XVIII век) јавља перјаница на челу и мишћуца о десном уву. Оба ова накита, поред украсне, имају и заштитно-амајлијску намену.

3. По пропису из 1866. године требало је да народни војници имају „калпак“, односно, шубару. Није ли таква шубара и представљена на појединим споменицима.

4. У књизи умрлих миоковачке парохије забележено је да су мајка и супруга препознале свог погинулог сина-муња у церској битци баш по народној одећи и обући коју је од куће однео: по чарапама, појасу и погрудњаку.

5. Иако су многи сељаци крајем XIX века носили (краће) браде, на споменицима није нађена ниједна фигура са назначеном брадом.

6. Накит се најпре појавио на сасвим упрошћено представљеним главама на старим студеничким крстацима и он је најчешће и једини знак за препознатљивост женског пола на тим споменицима.

7. Оглавље женскиња није смело самовољно да се отуђи. Оно је чувано за млађу сестру или за кћерку која дораста, а понекад га је трошио кућни старешина да се припомогне при куповини земље, решавању преких кућних потреба или исплати државног данка. Било је, покаткад, и мета хајдука и лопова. Има писаних података да су украдени грошеви „с накита женског“, „са женског оглавља“.

8. М. Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, II, 1876, стр. 693.

9. Пера Тодоровић, „Хајдучија“, додаток „Малим новинама“, бр. 100, 1898.

10. Ј. Ердељановић, „Кучи, Братоножићи, Пипери“, Београд, 1907, стр. 260.

11. Да је сиротиња желела да буде добро и лепо обучена, казује и пример многих хајдука, који су се, према мишљењу Вука Караџића, одметнули у шуму само да би се наносили „лијепи аљина и оружја по својој вољи“.

COSTUMES NATIONAUX SUR LES MONUMENTS FUNÉRAIRES

Les monuments funéraires de la Serbie occidentale comportent de nombreux portraits sculptés de paysans et de paysannes en costumes nationaux. L'examen de ces costumes est très important pour les études ethnographiques, surtout du fait qu'ils ont été représentés selon un procédé strictement réaliste. Sur les pierres tombales on peut très bien suivre toutes les métamorphoses du type dinarique d'habillement national, masculin et féminin, survenues au cours d'une période d'environ cent ans (1840—1940), depuis le plus ancien, turco-oriental, orné de broderies et de divers entrelacs de cordons, jusqu'au type citadin européen, de coupe beaucoup plus simple et totalement dénué d'ornements.

Les cimetières ont conservé l'histoire des costumes nationaux authentiques qui portent le cachet non seulement du mode d'habillement, mais aussi celui de l'ensemble de la culture dinarique, tout en comportant les éléments matériels et spirituels de la vie tout entière des villages d'autrefois. Voilà pourquoi les portraits sculptés réalistes des défunts, vêtus de costumes nationaux, représentent des témoignages authentiques tant des changements de mode qui se sont succédé dans l'habillement que ceux des caractéristiques générales qui distinguaient la culture de la communauté patriarcale des campagnes.

Radojko Nikolić

Сл. 1 — Плитак фес с кићанком, салта, бечерма, силав, троболос, кубура, нож белокорац, чибук (Коњевићи, 1855)

1. Fez peu profond, orné de mèche; veste à pans droits avec larges manches; gilet; large ceinture en cuir; large ceinture en soie multicolore; pistolet; couteau à manche en os; chibouque (Konjevići, 1855)

Сл. 2 — Плитак фес с кићанком, антерија, силав, појас, борна кошуља, гаће, дизлуди, плитке ципеле, кубура, бритва (Слатина, 1872)

2. Fez peu profond, orné de mèche; vêtement 100 g. avec manches; ceinture en cuir; ceinture; chemise drapée; culotte; sorte de guêtres; chaussures basses; pistolet; couteau de poche (Slatina, 1872)

Сл. 3 — Грабанско одело: фес с кићанком, сако без ревера, кошуља с колирима, панталоне, чизме (Милатовићи, 1880)

3. Vêtement citadin: fez orné de mèche, veston sans revers, chemise à col; pantalon; bottes (Milatovići, 1880)

Сл. 4 — Фес, фермен, прслук, кошуља с колирима, машна (Срезојевци, 1886)

4. Fez; gilet court très ouvert devant; gilet couvrant le torse; chemise à col; cravate (Srezojevci, 1886)

Сл. 5 — Дубок фес, кошуља с колирима, антерија, фермен, појас, наборана кошуља, гаће, дизлуци, револвер преламач, бритва (Тубићи, 1898)

5. Fez profond; chemise à col tenant; vêtement long de dessus avec manches; gilet très court et très ouvert devant; ceinture; chemise drapée, culotte, sorte de guêtres décoratifs, revolver, couteau de poche (Tubići, 1898)

Сл. 6 — Дубок фес, антерија, бечерма, појас, огајтањене чакшире, кубура (Горачићи, крај XIX века)

6. Fez profond, vêtement long de dessus avec manches; sorte de gilet; ceinture; pantalon orné de cordons; pistolet (Goračići, fin du XIXe siècle)

Сл. 7 — Градска ношња: шешир, сако с реверима, прслук, кошуља с колирима и „машном“, варошке чакшире, марамица (Косјерић, 1903)

7. Habillement citadin: chapeau, veston à revers; gilet, chemise à col avec cravate; pantalon porté en ville; mouchoir (Kosjerić, 1903)

Сл. 8 — Шубара плетењача, антерија, фермен, појас, огајтањене чакшире, кишобран, јанџик (Радаљево, 1904)

8. Bonnet fourré de lainage; vêtement long de dessus avec manches; gilet très court et très ouvert devant; ceinture; pantalon orné de cordons, parapluie, sac en cuir où l'on range l'argent et le tabac, porté en bandoulière (Radaljevo, 1904)

Сл. 9 — Шајкача, антерија, фермен, панталоне, везене чарапе, опанци (Дљин, 1931)
 9. Bonnet militaire sans visière; vêtement long de dessus avec manches; gilet couvrant le torse; pantalon; chaussettes brodées; oranques (Dljin, 1931)

Сл. 10 — Тепелук, либаде, јелек, извезена кошуља, појас (Трешњевица, 1864)
 10. Ornement sur couvre-chef de femme; veste à pans arrondis et à vastes manches; gilet; chemise brodée; ceinture (Trešnjevica, 1864)

Сл. 11 — Либаде, појас, сукња, прежина-кецеља (Лорет, 1888)
 11. Veste à pans arrondis et à larges manches; ceinture; tablier (Loret, 1888)

Сл. 12. — Фигуре сестре и брата: цвет у коси, везена кошуља, јелек, наборана сукња, прежина-кецеља, шајкача, антерија, фермен појас, борна кошуља, Бачка торба (Лазак, 1899)
 12. Figures de soeur et frère: fleur dans les cheveux; chemise brodée; gilet; jupe drapée tablier; bonnet militaire sans visière; vêtement long de dessus avec manches; gilet couvrant le torse; ceinture; chemise drapée; sac d'écolier (Lazac, 1899)

Сл. 13 — Бареш преко косе, либада, појас, борна сукња, прежина-кецеља, штивлетне, јагљук (Горња Добриња, крај XIX века)
 13. Bandeau étroit de velours ou de soie posé sur les cheveux et rehaussé de perles ou de bijoux en or ou en argent; veste courte à pans arrondis et à manches larges; ceinture; jupe drapée; tablier; chaussures montantes; écharpe brodée de toile fine (Gornja Dobrinja, fin du XIXe siècle)

Сл. 14 — Костим „рекла“, плисирана сукња, плитке ципеле, дукати, ташна, кишобран (Дљин, 1918)

14. Veste, corsage à manches longues; jupe plissée; souliers bas; collier de ducats; sac à main; parapluie (Dljin, 1918)

Сл. 15 — Бареш и цвет у коси, кошуља, јелек, сукња, прежина, огрлица, кишобран, марамица (Луџани, 1918)

15. Bandeau de velours ou de soie rehaussé de bijoux et fleur dans les cheveux; chemise; gilet; jupe; tablier; collier, parapluie, mouchoir (Lučani, 1918)

Сл. 16 — Костим, сукња, корпица за плетење, кишобран (Богојевићи, 1931)

16. Veste; jupe; petit panier à ouvrage; parapluie (Bogojevići, 1931)